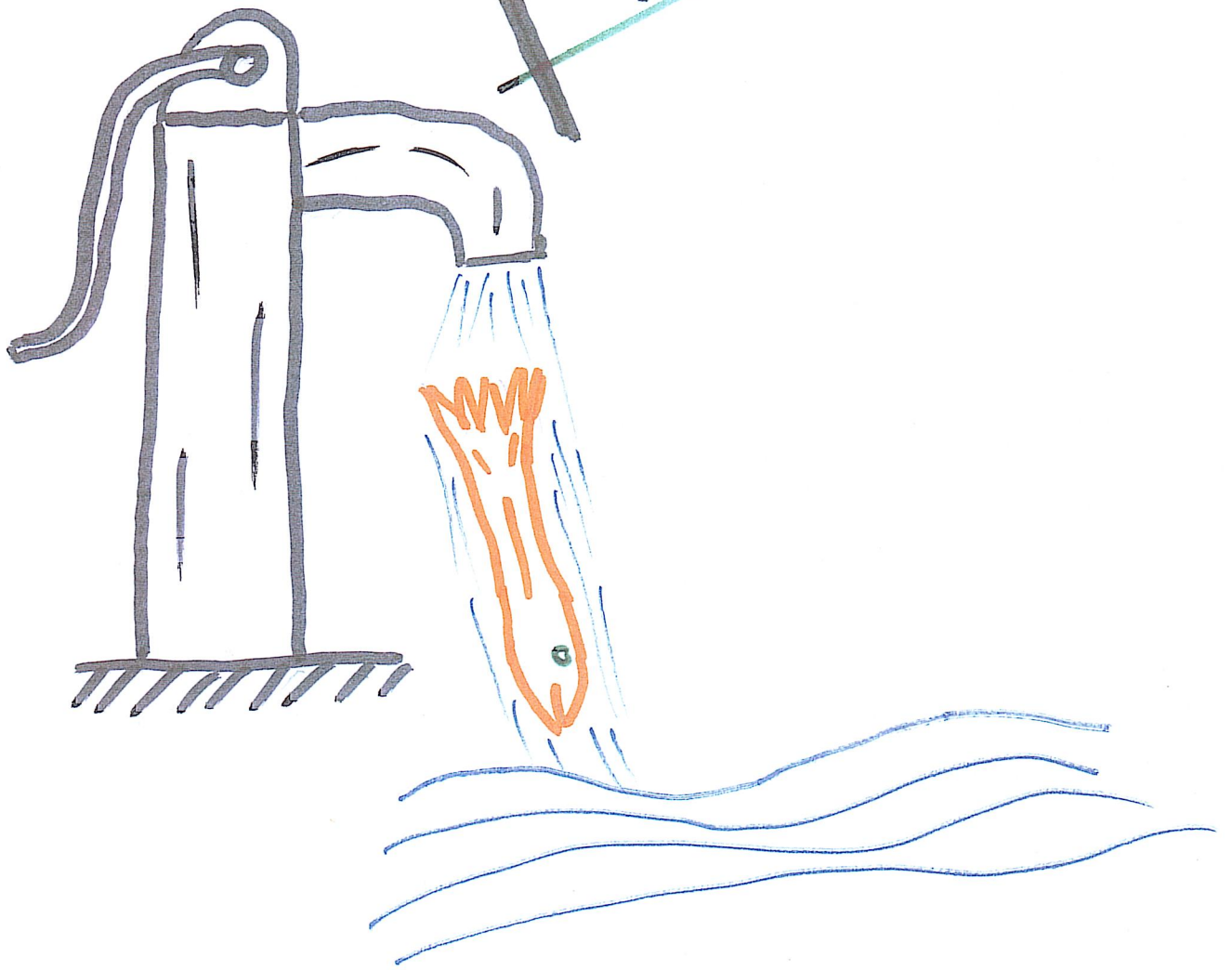

FISCHBORN

פיִשְׁבוֹרן

5/2 1/1

פישבורן

האהבה היא הציפוי המתוק של חיינו. אחרת, כל שהיה אי-פעם יפה כל כך, הייתה ילדותנו. ממנה אנו ניזונים בשארית חיינו. ואם איננו מוצאים אהבה – אנו שבים אל זיכרונות ילדותנו, שוב ושוב, עד יום מותנו.

כאלה ואחרות היו המחשבות שחלפו בראשי בעת שניצבתי שעה ארוכה אל מול קברו של סבי, בסוף הסתיו של 1965. אבל, צריך היה להיות גם דבר נוסף. זיכרונות ילדות אלה היו קשורים באישיותו של סבי ונראה כאילו הם גברו על כל החוקים האנושיים המקובלים.

כמעט ואינני זוכר את הורי אבי. אני זוכר את הכפר ואת ביתם, אולם הם נפטרו כשהייתי עדיין צעיר בימים. מאידך, הורי אמי, הכפר שלהם וביתם, עדיין שמורים אצלי כזיכרון רענן, כאילו היה זה אך אתמול. אני זוכר אותם, ואת הימים המאושרים שביליתי עמם. הזיכרונות שלי הקשורים אליהם היו, קרוב לוודאי, מקור ההשפעה הגדול ביותר של חיי.

פישבורן היה כפר קטן, כ- 35 – 40 משפחות בלבד, באזור של גבעות מיוערות, כ- 70 ק"מ צפון-מזרחית לפרנקפורט. הנסיעה לשם, באותם ימים (שנות ה-20 של המאה הקודמת), הייתה הרפתקה בפני עצמה. היה עליך לעלות על הרכבת בפרנקפורט, בקו הראשי לברלין, רכבת שעצרה בכל תחנה, עד שהגעת לוואכטרסבאך (Wachtersbach). שם, היה עליך להחליף רכבת, למעין רכבת "דיסנילנד" קטנה, שנסעה פעמיים/שלוש פעמים ביום, ואחרי שלוש תחנות הגעת לתחנה הסופית בבירשטיין (Birstein). זה היה הכפר המרכזי שבמחוז, מקום מושבו של הרוזן מאיזנבורג – בירשטיין (Isenburg-Birstein), ובו בית המשפט – עם שופט אחד – ותחנת המשטרה – עם שניים שלושה שוטרים לכל המחוז כולו.

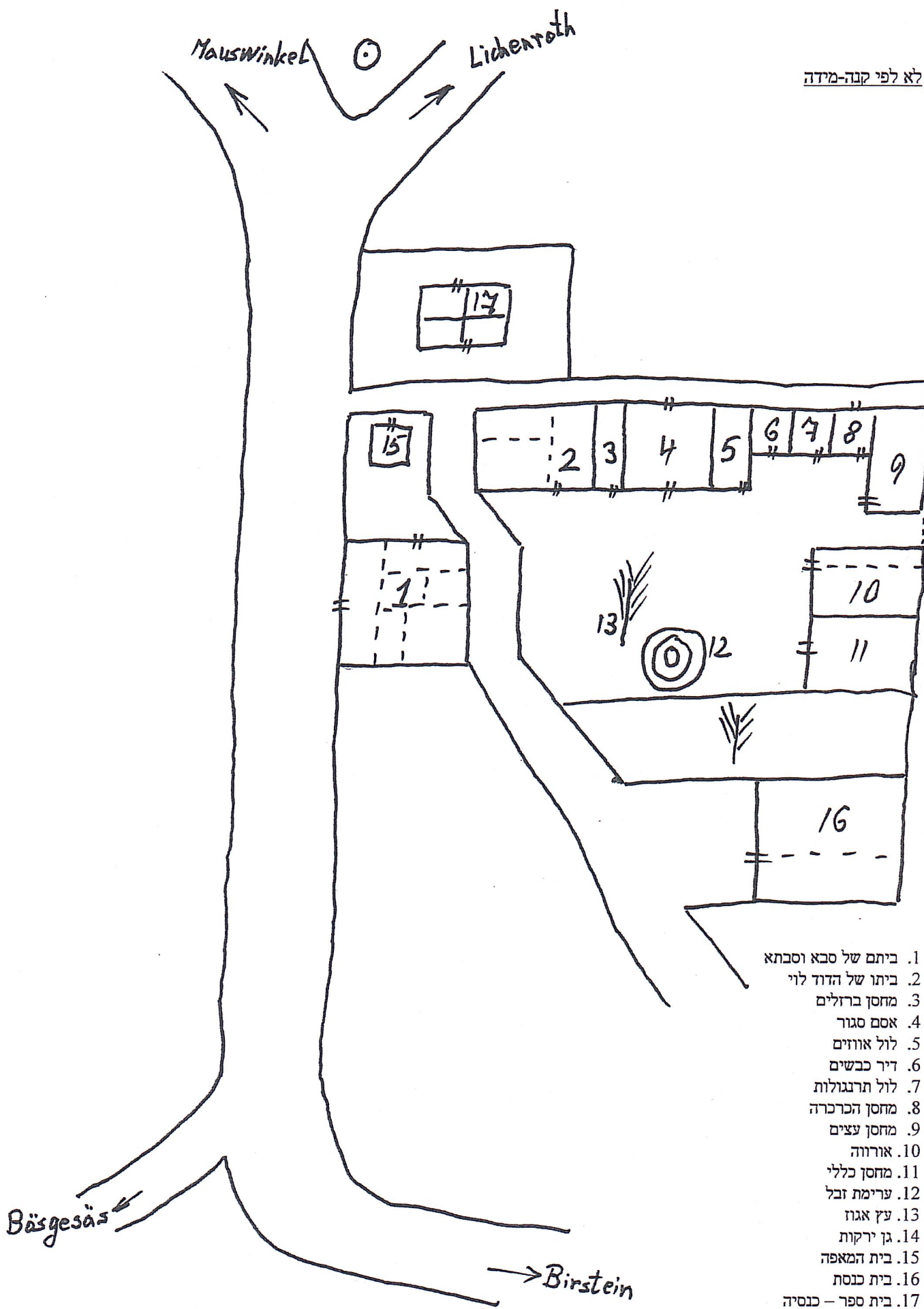
כאשר הגיעה הרכבת לתחנת בירשטיין, חיכה שם 'אופה' (Opa) – סבא שלנו, עם עגלת סוסים. סוג העגלה היה תלוי במעמדו של המבקר. אם רק אחד משלושתנו, הנכדים, הגיע – הייתה זה "עגלת התיבה"

Mrs. Jos. Caspert 20-8-1913

1. ביתם של סבא וסבתא
2. ביתו של הדוד לוי
3. מחסן ברזלים
4. אסם סגור
5. לול אווזים
6. דיר כבשים
7. לול תרנגולות
8. מחסן הכרכרה
9. מחסן עצים
10. אורווה
11. מחסן כללי
12. ערימת זבל
13. עץ אגוז
14. גן ירקות
15. בית המאפה
16. בית כנסת
17. בית ספר - כנסייה

(kastenwagen). לכבוד אמנו הייתה זו 'כרכרת הכורסה' (diligence).
ואם הגיעו גם אבא וגם אימא – היו מטלפנים למר הכט. הוא היה ספר
הכפר שעבד ליד תחנת הרכבת וגם הפעיל מונית. המרחק מבירשטיין
לפישבורן היה רק 4.5 ק"מ.

ביתם של סבא וסבתא ('אופה' ואומה', Opa – Oma) שכן ממש
במרכז הכפר. הכפר כולו שכן במורדות הגבעה, והכניסה אליו הייתה
למטה עם הדרך המתפתלת ועולה לכפר העליון.

למעשה, לא היה זה בית אחד בלבד, אלא מכלול שלם של מבנים
וסככות. ביתם של סבא וסבתא היה צמוד לכביש ראשי של הכפר. כ- 30
– 40 מטרים מעבר ביתם הייתה הצטלבות קטנה וכביש צר, מקביל
לכביש הראשי, הוליך מטה, עבר מאחורי ביתו של סבא לכיוון בית
הכנסת ולעוד מספר חוות, עד לטחנת הקמח.

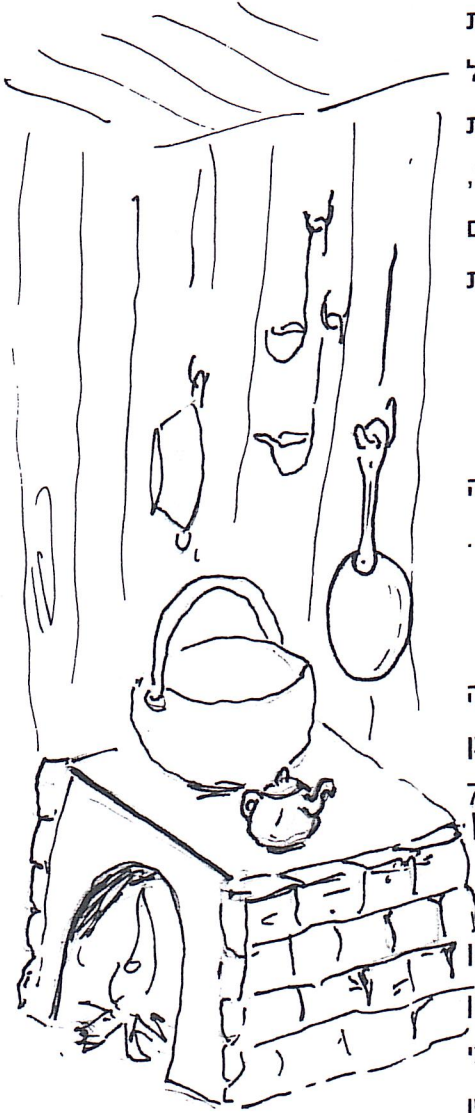
מעבר לכביש ההוא היה בית אחיו של סבא, חצר המשק, מחסן הברזל,
המתבן הסגור, הדיר, לול האווזים והתרנגולות, "בית המרכבות", מבנה
לאחסון עצים, האורווה, בה שכנו הסוסים, הפרות והעזים, עם עליית הגג
מלאת החציר וע"י זה מחסן כללי ומחסן זרעים. מעבר לכל הבניינים
הללו הייתה גינת ירקות גדולה.

בעת שאני מזכר בכל אלה וכותב עליהם, נראה לי שיכולתי לכתוב
סיפור נפרד על כל אחד ממבנים אלה. כל אחד מהם קשור לאירוע אחד
או יותר השמורים בזיכרוני. אולם, אתחיל בתיאור ביתם של סבא וסבתא
שלי.

לכל בית בכפר היה שם, שלא היה בהכרח קשור לשם המשפחה
שהתגוררה בו, אלא לאחד מאבותיה שבזמנו הטביע את רישומו על
המקום או הקהילה. הבית שלנו נקרא Wolfches ("של וולף") על שם
ב-סבי וולף רוזנטל שנישא לבת משפחת קליין, שהם היו בעלי הבית
המקוריים. הוא שינה לחלוטין – לא את הבית עצמו או את תכולתו –
אלא את מעמדם של האנשים שהתגוררו בו.

קומת הקרקע הייתה מורכבת מחדר גדול ובו שני שולחנות ארוכים.
באמצע, מעט לימין, היה תנור עצים גדול, ובפינה הימנית הרחוקה ניצב

ארון משולש. חציו העליון היה מלא בסיגרים מסוגים שונים והתחתון במיני משקאות אלכוהוליים. על הקיר האחורי, באמצע, היה תלוי 'שעון סבא' מרהיב. חדר זה, ששימש כטרקלין וחדר אוכל, שימש גם כבית מרחץ לפני שאני באתי לעולם. החדר השני, דומה לו בגודלו, שצפה על הכביש הראשי, שימש כחנות, נכון יותר לומר: "סופרמרקט". יכולת למצוא בו כל מה שנדרש בכפר: מצרכי מכולת, סיגריות, טבק לעיסה, כלי בישול ואפיה, כלי אוכל מחרסינה, תרופות, עדשות משקפיים ומסגרות, מחטים וחוטים, חלקי חילוף לאופניים, קורות פלדה עגולות ושטוחות, זרעים, מסמרים וכיוב'.

בין שני החדרים האלה היה מסדרון קטן עם מדרגות שהוליכו לקומה השנייה ומאחוריהן המטבח – עם תנור הבישול הענק שהוסק בעצים. בפניה היה תא השירותים (ללא מים).

בראש המדרגות היה שוב מסדרון קטן ובו הטלפון (אחד מבין שלושה או ארבעה בודדים בכפר כולו), וגם מסגרת מקופלת שעם פתיחתה ניתן להניח עליה מספר שכבות של עוגות שנאפו על משטחי מתכת (70X50 ס"מ).

מימין היה חדר השינה של סבא וסבתא. ממש ממול לדלת היה ארון משרדי, בו נשמרו כל הניירות והחשבונות. מן הצד השני היה חדרון קטן שהופרד רק באמצעות וילון, ובו שני ארונות בגדים ומיטה אחת. שם אמי נהגה לישון, ומאוחר יותר – אני. לכל המטות היו מזרונות קש, שחודשו אחת לכמה שנים. אולם מעל למזרון הייתה כסת ענקית, מלאה בנוצות אווזים, כך שכאשר שכבת במיטה רק אפך הציץ ממנה, וגם זה בקושי.

מעברו השני של המסדרון היה "חדר האורחים", ובו ספה (שמעולם לא השתמשו בה) ומאחוריו חדרון נוסף ובו שתי מיטות.

בין שני החדרים הגדולים, מתחת למדרגות לעליית הגג, היה חדרה של המשרתת, שחולק לשניים על ידי רשת מתכת. החלק הקדמי הכיל מיטה והשני שימש לאחסון מצרכי המכולת והסיגריות.

עליית הגג, מלבד היותה מקום אחסון לתפוחים ותיבת עישון, הייתה עולם מופלא.

הרשו לי לפרט. מחסן התפוחים הכיל שורות-שורות של מדפים, עליהם סודרו התפוחים אחרי שנקטפו בסתיו, ושם נשמרו כל החורף. תיבת העישון מוקמה בארובה של שני תנורי העצים שלמטה. בתוכה תלו את הבשר לעישון, כך שניתן היה לשמרו לתקופה ארוכה. שאר המקום בעלייה היה מלא במה שהיום מכונה "שוק הפשפשים".

מתחת לבית כולו היה מרתף גדול בעל קירות אבן עבים, שעשו אותו למחסן מזון טבעי. הייתה לו דלת עץ כבדה שנפתחה אל הכביש הצר מאחורי הבית, שהיא שימשה בעיקר להכנסת שקים של תפוחי אדמה, אחרי שנאספו, ואחסונם שם. היו גם מדרגות ברזל תלולות שהוליכו לדלת המטבח. כל החמאה והגבינות מעשה-בית נשמרו בכדי חרס גדולים, כמו גם ירקות כבושים במלח וחומץ, בשר מעושן ושורות-שורות של ריבות ושימורי פירות.

מעבר לכביש האחורי עמד ביתו של הדוד לוי, אחיו של סבא. היה זה בית חדש יותר ונראה לי שנבנה על ידי סב-סבי וולף עבור אחד מבניו. המבוגר שביניהם, סלומון (סבא שלי) היה אמור לרשת את בית משפחת קליין ולוי נועד לגור בבית החדש. יתר המבנים והשדות נועדו להיות משותפים לשתי המשפחות. וכך אכן היה.

ביתו של הדוד לוי היה אף הוא בן שתי קומות ובבנה ע"י המתבן. למטה היו שני חדרי שינה מצד אחד, ואילו בצד השני הייתה מחסן ברזל. בחדר השינה הגדול התגורר בנו של הדוד לוי ובחדר הקטן – העובד השכיר. מאחור, מתחת למדרגות היה 'חדר הכביסה', ובו גיגית ענקית שחוממה בעצים. בקומה העליונה היה המטבח, חדר שינה משמאל וחדרי שינה ואורחים מימין.

אלה היו הבתים – קירות אבן וחדרים. אולם הם התחיינו רק עם האנשים אשר התגוררו בהם.

היה היו שני אחים – סלומון ולוי. הם נישאו לשתי אחיות ממשפחת מרקס מגרוסיכהולצהיים (Grosseicholzheim) אשר בבאדן (דרום

גרמניה), באותם ימים רחוקים מרחק שנות אור. ריקשן נישאה לסלומון וילדה בת אחת - אמי. אוגוסטה נישאה ללוי וילדה שלושה ילדים: לודוויג, אירמה וזיגפריד. היא נפטרה אחרי הלידה האחרונה ואני מעולם לא זכיתי להכירה. שלושת הילדים גדלו עם אמי, כאחים ואחיות, והיו מאוד קרובים זה לזה. הדוד לוי נישא בשנית אחרי שנים, והוליד בת אחת - ארנה. אלא שנישואיו לא עלו יפה. מינה, אשתו, והבת ארנה, התגוררו בחדר שנה אחד והדוד לוי בשני, ששימש גם חדר אורחים.

ריקשן, כפי שאני רואה אותה לנגד עיני, הייתה אישה קטנה, בעלת מבנה גוף נאה ופנים יפים מאוד. ככל שאוכל לזכור, היה לה שיער מופלא - ארוך, לבן כשלג, ואסוף לכדור. אני יכול לראותה צועדת אתי, במספר הזדמנויות, כאשר ביקרה אותנו בפרנקפורט, וכולם מסובבים את ראשם כדי לנעוץ בה עיניים. היא תמיד הייתה עסוקה, משעות הבוקר המוקדמות ועד לשעת לילה. למרות שהייתה משרתת בבית, מעולם לא נחה ולו לרגע. היא זו ששלטה בתוך הבית.

בחוץ - היה סלומון השליט. ראשו היה נקי מכל שיערה, מאז שאני זוכר, אולם היה לו שפם מפואר וגדול. הוא היה אחד מהאנשים המכובדים ביותר בכפר. הוא שימש במועצת הכפר משך שנים רבות ורבים ביקשו את עצתו והתערבותו. הוא מיעט לדבר ותשובותיו ניתנו באיטיות ואחרי מחשבה מרובה. פעמים רבות הוא נקרא ליישב סכסוכים במשפחות וביניהן, ובין שכנים. ככל שאני זוכר, מעולם לא שמעתי ממנו מילה של כעס, או התפרצות בהרמת קול. דבריו נאמרו תמיד בשקט ובנחת ועיניו השלוות הביטו בך במבט מהפנט. כאשר אנחנו, הבנים, עוללנו משהו שלא היו אמורים לעשות, נשמעה תמיד קריאתה של סבתא: "סלומון!". לא נאמרה מילה נוספת. מבטו אחד שלו גרם לנו לחוש אשמה ולרצות להיבלע באדמה. הוא היה עתיר כישורים טכניים, והביא לכפר את כל החידושים הטכניים של הרבע הראשון של המאה. הוא נסע לעתים קבועות אל העיר הגדולה פרנקפורט, ובשובו היו שואלים בכפר: "נו, סלומון, מה הבאת הפעם?" סבא יזם בהתחלת המאה הקודמת הנחת קו מים דרך כול הכפר וחיבורו לכול בית, כך שהכפר הייה הראשון בכל האזור עם מים זורמים בכל בית.

הדוד לוי, אחיו של סבא, התגורר, כאמור, מעברו השני של הכביש. הוא היה אדם שונה לחלוטין ולא היה כל דמיון בינו לבין סבא. איש פשוט היה, ומחוספס משהו, אבל רך וטוב לב מכדי שייכנס לריב. אשתו השנייה, מינה, הפכה את חייו למסכת אינסופית של סבל. המריבות היו בלתי פוסקות וסבא נאלץ תמיד לחצות את הכביש ולהרגיע את הרוחות. בנו הבכור, לודוויג, התגורר בקומת הקרקע. הוא נישא בגיל מאוחר מאוד, ואז עבר לגור ב"חדר האורחים" בביתו של סבא. אירמה, בתו השנייה של לוי, התגוררה בחדרון של "מוטי" (אמא שלי), אולם בלתי את רוב זמנה ב"חדר האורחים". אף היא נישאה בגיל מבוגר ועברה לגור בכפר אחר. צעיר הבנים, זיגפריד, ככל שזכור לי, כמעט לא נראה בבית, למעט בחגים. הוא היה סוחר נוסע ולעתים קרובות נשאר ללון אצלנו בפרנקפורט.

בפינה בהצטלבות, בחזית ביתו של סבא, ניצבה "בית המאפייה" אחת מתוך שלוש שהיו בכפר. היו אלה מבנים ציבוריים השייכים לכפר, ובהם אפו את הלחם. בכל יום חמישי בערב צלצל הפעמון של בית הספר והכנסייה וכל משפחה שרצתה לאפות במהלך השבוע הבא שלחה נציג להשתתף באחת משלוש ההגרלות שנערכו בכפר, כל הגרלה בחלק אחר של הכפר. בהגרלה נקבע באיזה יום ובאיזו משמרת יוכלו לאפות. סבתא מעולם לא השתתפה בהגרלות, שכן לה הייתה זכות ארוכת שנים לאפות במשמרת האחרונה של יום חמישי. ביום ששי לא אפו. הבצק הוכן בתיבת עץ ענקית, שדמתה מעט לארון מתים ללא מכסה, ביום רביעי בערב, והושאר שם כדי שיתפח. על כל "אופה" היה להביא את עצי הבערה שלו, בעוד מי שאפה הראשון בבוקר היה חייב להדליק את האש. וכך, ביום חמישי אחרי הצהרים הובא "ארון המתים" אל "בית המאפייה", האש לובתה וכל הלחם לשבוע הבא נאפה – כיכרות גדולים ועגולים של לחם שיפון שחור, ושתי חלות לערב שבת.

אלא, שהעבודה לא הסתיימה עדיין, שכן התנור עדיין היה חם ושמר על חומו ללא תוספת עצים עוד 24 שעות. אז – הוכנסו לתנור כל אותם מאכלים ומעדנים שהכינה סבתא (אותם לא אכלתי מאז...) שהיו מיועדים לארוחות ליל שבת ושבת בצהרים, או לחג: מרק בשר ועצמות, ובתוכו חתיכות עוף, כל הפשטידות וה"קוגלים", ובעיקר – "הקוגל של ביכלס".

ואם באוכל אנו עוסקים – הבה נמשיך. במשך השבוע היה האוכל פשוט. כמעט ולא אכלו בשר, למעט שאריות משבת. היה קפה, לחם, חמאה וריבה לארוחת הבוקר; לארוחת צהרים אכלו מרק, ירקות ותפוחי אדמה; ובערב היו שוב תפוחי אדמה עם חתיכת דג מלוח וגבינת לבנה (Matte) ולעתים ביצה – בצהרים או בערב. אולם בגין כל אותו אוכל פשוט הייה פיצוי בערב שבת ובשבת בצהרים – שאז התקשו לקום מן השולחן אחרי הארוחה.

אל לכם לחשוב כי כל אותם מאכלים נקנו בחנות המכולת המקומית. כל האוכל היה מתוצרת בית. הפרות והעזים נחלבו פעמיים – שלוש ביום והחלב עבר במפרדה ידנית, כדי להפריד ממנו את השומן שיהפוך לחמאה, גבינה לבנה, יוגורט וחובצה (buttermilk). את התרנגולות, שהסתובבו חופשיות בחצר, הצטרכו להאכיל פעמיים ביום וכן לאסוף את הביצים שהטילו. האווזים הוחזקו ופוטמו רק בחורף, ורק סבתא עסקה בפיטומם. הם פוטמו שלוש פעמים ביום בתירס מבושל. היא הייתה קמה ב-5 בבוקר בחורף, בחשיכה מוחלטת וקור נורא, הולכת עם מנורת נפט ללול להאכלה הראשונה. הפעם השנייה הייתה בצהרים והשלישית בערב, בטרם לכתה לישון. האווזים נשחטו בבוא ביום והכבד שלהם נמכר ל"חצר" בבירשטיין, ששילמה עבור האווז כולו. הכבשים לרוב נשמרו עד לגז ולאחר מכן נמכרו, למעט אחת או שתיים שימשיכו את הדור הבא. לרוב היו שם שתיים או שלוש עזים צחות כשלג. "מוטי" לא יכלה לשאת את ריח הבשר הכבש עד יומה האחרון, שכן זה היה הבשר היחיד אותו אכלה בצעירותה. על כל פנים, בימי, שחטו לעתים כבש או עגל, ולעתים תכופות יותר – עוף. כל זה התבצע תמיד בשחיטה כשרה – על ידי השוחט שהגיע מבירשטיין. הוא היה היחיד במחוז כולו שהוסמך לעסוק בשחיטה כשרה, וסבב בכל האזור באופניו שבארגזם תיבה שחורה ובה שני סכינים חדים כתער. השחיטה נעשתה בחצר, בין לול האווזים והאורווה.

הירקות גודלו בגינה. לאורך השביל בגינה היו שורות-שורות של שיחי אוכמניות. במרכז החצר צמחו עץ תפוחים, עץ אגסים ועץ אגוזים. את התפוחים לאחסון השיגו בשתי דרכים שונות. האחת הייתה מעצי תפוח שהיו נטועים מסביב לשדות, והשנייה הייתה במכירה הפומבית. לאורך

כל הכבישים בין הכפרים היו נטועים עצי תפוח, ואלה נמכרו במכירה פומבית ממש לפני הקיץ. האוכמניות, שלא גדלו בחצר, נאספו ביערות. הייתה זו עונת הקיץ ואנחנו יצאנו מוקדם בבוקר, עם דליים וסירים לקטוף אוכמניות. כיצד אוכל לשכוח את אותם תותי בר קטנים? תפוחי האדמה גדלו בשדה, כמו גם השיפון והחיטה לקמח. התבואה הובאה לטחנה המקומית, שם נטחנה לקמח.

וכל עצי ההסקה לחימום ובישול – מאין באו אלה? אלפי דונמים של יערות סבבו את הכפר, וכולם שייכים היו ל"חצר" בבירשטיין. מדי קיץ נחטבה כמות מסוימת של עצים לבולי עץ באורך 1.5 מ' ונערמה בערימות שמידותיהן נקבעו מראש.

המכירות הפומביות נערכו בסתיו וכל משפחה רכשה את העצים הדרושים להסקה בשנה הקרבה. עצים אלה הובאו הביתה במשך החורף וכל בול עץ נוסר ביד לארבעה או חמישה קטעים שפוצלו בגרזן לחתיכות דקות יותר וסודרו בערימה מחוץ לבית.

בסך הכול, נעו החיים במחזוריות שנקבעה על ידי עונות השנה. האביב החל בחריש השדות והכנתם לזריעת השיפון, החיטה ותפוחי האדמה. החריש בוצע בעזרת מחרשה רתומה לסוסים או פרות. למרות שביליתי שעות רבות בהתבוננות בשדה, עדיין זכור לי היום הראשון, בו יצאתי עם האנס (Hannes - הפועל השכיר), כל אחד מאתנו מוביל סוס לחריש. נראה לי כי אני אפילו זוכר את השדה. בעת שרכבנו הביתה, הסוס עליו רכבתי רצה לפנות למאוסווינקל (Mauswinkel) במקום ללכת הביתה, שכן הוא נקנה מידי אדם מכפר זה מספר ימים קודם לכן. הזריעה התבצעה באופן ידני וכך גם שתילת תפוחי האדמה.

העונה הבאה החלה בראשית הקיץ, עם קציר ואיסוף החציר. בכל הכפר נקצר החציר באופן ידני, בעזרת חרמש, למעט אצל "וולפשס". לנו הייתה המקצרה היחידה בכפר, שהייתה רתומה לסוס. את החציר הפכו מספר פעמים ביד באמצעות קלשונים עד שהתייבש. לאחר מכן העמיסו אותו בקלשון ארוך מיוחד על עגלה, עליה ניצב אחד העובדים, ו"בנה" את הערימה עד לגובה 3 – 4 מטרים.

זכורני, פעם אחת בה הבאנו חציר בעגלה שנמשכה על ידי שני פרות. היה זה יום חם, האוויר כמעט 'עמד במקום' ורעמים נשמעו מתקרבים

מרחוק. הזבובים הציקו לפרות שנעשו חסרות מנוחה וניסו לזוז מדי פעם. לודוויג היה על העגלה ו"בנה" את מטען החציר אשר האנס הגיש לו באמצעות הקלשון. כול פעם שהפרות זזו, לודוויג כמעט נפל מהעגלה העמוסה. לפיכך, עשו אותי אחראי על הפרות, ובידי מקל גדול, שגודלו כפול מגודלי. נעמדתי לפני הפרות. אני, שבקושי הגעתי לגובה ראשן, פחדתי מהן בדיוק כשם שהן פחדו ממני ומהמקל שלי. הזבובים, מצידם, לא הפסיקו להטריד את הפרות שהמשיכו בתזוזות הפתאומיות שלהן. קולות הורמו ועמם גם הרוגז, ולי נאמר כי אם הדבר שוב יקרה – אקבל מנה הגונה. כמובן, שהדבר קרה שוב. לודוויג קפץ מראש הערימה כמעט מוכנה, שגובהה מעל 3 מטרים, ואני קיבלתי מכות, אותן אינני שוכח עד עצם היום הזה.

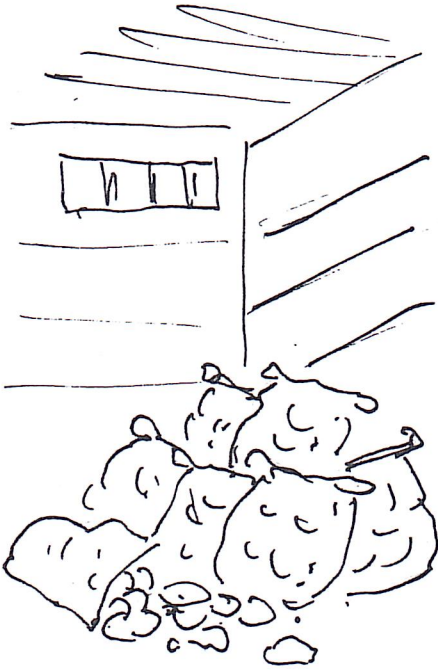
ואז, לקראת סופו של הקיץ החל קציר התבואות ואיסוף תפוחי האדמה. קודם נקצרה התבואה, שוב בחרמש ידני אבל מיוחד, שמעל ללהב שלו מעין משטח שטוח. אחרי כל חיתוך נותרה ערימה קטנה על המשטח, נכרכה לאלומה והוצבה לייבוש על ידי הנשים. אחרי כן הועמסו האלומות על העגלה, הובלו ונפרקו במתבן.

בכפר הייתה מכונת דייש אחת שעברה מחווה לחווה. עדיין אני זוכר במעורפל מכונת קיטור הניצבת מאחורי האסם, פולטת עשן רב ומקימה רעש רב. מאוחר יותר הגיע מנוע חשמלי גדול שהורכב על ארבעה גלגלים והניע את מכונת הדיש באמצעות רצועת תמסורת שטוחה. מנוע המכונה היה גדול מכדי לחברו למקור זרם ביתי רגיל, ולפיכך חובר ישירות לקווי המתח שעברו מעל, בעזרת מוטות מבודדים.

המנוע ומכונת הדיש נגררו על ידי פרות מחווה לחווה. שכנים היו מגיעים לסייע לך ואתה הלכת לעזור למי שסייע לך. ואלה דברים הבולטים מאוד בזיכרוני. ראשית, מעולם לא הרשו לי לטפס על גבי מכונת הדיש למקום בו הזינו את התבואה. סיפורי זוועה סופרו לי על אנשים שאיבדו יד או רגל עקב חוסר זהירות בעת שעבדו על המכונה. שנית, אני זוכר בבירור את סוף היום. אז הוזמנו כל העובדים לארוחת ערב. שני השולחנות הגדולים חוברו יחד ואז סבתא החלה להוציא ולהגיש את האוכל. הרים של אוכל טעים, שלאחריו גם קפה ועוגה. התפתחה מעין תחרות שקטה בין החוות מי יכין ויגיש אוכל טוב יותר.

אסיף תפוחי האדמה היה פשוט יותר, אולם דרש עבודה קשה הרבה יותר. תפוחי האדמה נחפרו בקלשון והושארו כך במשך מספר ימים כדי שיתייבשו. מכיוון שעדיין נותרה אדמה דבוקה אליהם, הם נאספו באמצעות קלשון רחב מיוחד, נוערו מעט כדי להוריד מהם את האדמה והוכנסו לשקים. אילו הועברו הביתה ונשמרו במרתף.

ואז, הגיע קטיף התפוחים. אגסים כמעט ולא היו בגלל מזג האוויר הקשה. מכיוון שהעצים מעולם לא נגזמו, היו העצים ענקיים. העגלה הועמסה בסלים, סולמות ומוטות שאורכם 4 - 5 מטרים. במקום אליו ניתן היה להגיע בסולם, נקטפו התפוחים ביד. אולם הענפים בראש העצים נוערו עם המוטות והתפוחים שנפלו נאספו מן הקרקע. בשעת צהרים חזרנו הביתה וסלי התפוחים הועלו לעלית הגג באמצעות גלגלת וחבל, כשהעגלה ניצבת בחזית החנות על הכביש הראשי.

זכרני שפעם אחת חזרנו מקטיף התפוחים, העלינו את סלי התפוחים לעלית הגג והאנשים הלכו לעשות כמה דברים, בטרם יצאו שוב אחרי הצהרים. העגלה נותרה על הכביש הראשי ועליה כל הציוד. רוחב של הכביש הראשי היה כ- 3-3.5 מטרים. מצידה האחד החנות של סבא ומצידה השני תעלה רחבה שהייתה תמיד מלאה במים זורמים ושפכי החווה ממול. מעבר לתעלה היה קיר ומעליו החווה של השכן (קאמה). אני נשארתי על העגלה ושיחקתי בחבלים ובסולמות, כדי להעביר את הזמן. הכביש שעבר על יד הבית הייה בשיפוע תלול. לפתע ראיתי מישהו בראש הכביש, רוכב על אופניים מגיע במורד הכביש, במהירות עצומה. מבלי להסס רגע לקחתי את אחד המוטות הארוכים והנחתי אותו ברוחב הכביש בגובה העגלה. מעוצמת הפגיעה של הרוכב במוט הוא הושלך מהאופניים שלו ישירות אל תוך התעלה. משראיתי זאת, זינקתי ללא היסוס מן העגלה, רצתי דרך החצר אל האורווה ושם התחבאתי מתחת לפרה. משם שמעתי את המחפשים אחרי בכל מקום וקוראים בשמי "וולטר". נשארתי כל אותו אחר הצהרים מתחת לפרה, בעמידה או בשכיבה. כאשר יצאתי ממקום מחבואי תפשה אותי סבתא ו"החטיפה" לי מנה הגונה. האיש שעף לתעלה היה, לא פחות ולא יותר, מאשר השופט מברשטיין. סבתא הייתה צריכה לחמם מים כדי שיתרחץ,

ומכיוון שבגדיו הצחינו מתערובת השפכים שבתעלה, השאיל לו סבא חליפה משלו כדי שיוכל להמשיך בדרכו הביתה.

ואז הגיע החורף. הימים הקצרים עברו לרוב בהובלה, ניסור וביקוע עצי הסקה. אולם הדבר המעניין יותר שנחרת בזיכרוני היו הערבים. למרות שבית המרזח נסגר לפני שנים, המשיכו הלקוחות הקבועים לבוא מדי ערב, מלבד ערבי שישי, לבלות אצל "וולפשט". על פי רוב הם היו מגיעים בעת שאכלנו את ארוחת הערב ונשארו עד שסבא הלך לישון. לכל אחד מהם היו אופי ותכונות מיוחדות לו. היה רועה החזירים, שהיה גם כרוז הכפר. הוא היה עובר בכפר עם פעמון בידו ומקריא את ההכרזות הפומביות. הוא נהג לעשן מקטרת שאורכה כמטר, שהייתה מונחת בין רגליו, בעלת ראש חרסינה גדול. כמוכן הגיע גם הנפח וכמה מהשכנים: שפה, שמידט, קאמה, הארטמן ועוד.

הם נהגו לדבר על בעיות הכפר, פוליטיקה וחקלאות. שלושה מהם היו משחקים בקלפים (סקאט) והשאר יושבים סביבם ו"מייעצים". בחג המולד היינו מוזמנים אל אחד מהשכנים לראות את עץ חג המולד ולשיר שירי חג.

אולם נקודת השיא של העונה הייתה הפירוק והניקוי ע"י סבא של שעון הסבא הגדול. לא היה זה סתם שעון, שכן הוא הראה גם את התאריך ואת היום בשבוע. הוא פורק לגורמים מדי חורף, נוקה, שומן והורכב חזרה. תהליך זה נמשך לרוב מספר ערבים ובעוד סבא עוסק בעבודה, ישבו סביבו בין 8 – 10 איש שצפו בו במלאכתו ונתנו עצות. לקראת סוף התהליך, היה הרועה שואל: "נו, סלומון, כמה חלקים ישארו בחוץ?" אולם מעולם לא נשאר אף חלק מיותר והשעון מעולם לא פסק מלכת בין חורף אחד למשנהו.

והייתה גם הקהילה היהודית במקום. שבע משפחות ושתי רווקות זקנות היו בכפר, ועוד משפחה אחת במאוסווינקל (Mauswinkel) ואחרת בקירכברכט (Kirchbracht) – שהשתייכו אף הן לקהילה. שני הכפרים האלה שכנו במרחק 3-4 קילומטרים מפישבון. לקירכברכט ניתן היה להגיע גם בדרך קיצור דרך השדות, אולם בחורף, ובעונת הגשמים היה צורך לעבור דרך מאוסווינקל, דבר שהאריך את הדרך

בשלושה קילומטרים נוספים. סבא היה ראש הקהילה הבלתי נבחר, ולפניו אביו וולף.

כולם שמרו על חוקי הדת היהודית (כמיטב יכולתם), אך איש מהם לא היה פנאטי.

בערב שבת, הלכו רק הגברים לבית הכנסת. הנשים נותרו בבית והכינו את ארוחת השבת. בשבת בבוקר הלכו כולם לבית הכנסת, כולל נשים וילדים. בית הכנסת היה מבנה פשוט בן שתי קומות. הגברים התפללו בקומת הקרקע ואילו הנשים במרפסות שמעליהם. ממול לכניסה, לכיוון מזרח, ניצב ארון הקודש ובו ספרי התורה. במרכז הייתה בימה מוגבהת, שם קראו מן התורה מדי שבת בבוקר. בין ארון הקודש והבימה עמד החזן (שניהל את התפילות). לכל משפחה היה ספסל קבוע. אנחנו ישבנו בספסל השני מימין - סבא ממש ליד המעבר והדוד לוי במחצית השנייה של השורה. בכל שורה היו 4-5 מקומות ישיבה. מתחת לדלפקים שממול לספסל היו מגירות בהם נשמרו ספרי התפילה. חלק מספרים אלא היו מדורי דורות. אירועים משפחתיים נרשמו בהם בצדה הפנימי של הכריכה: מי נולד ומתי, מי נישא, מתי ולמי, ומי נפטה. חלק מהדברים נרשמו בגרמנית באותיות עבריות, וחלק בגרמנית. אני מניח שאם מישהו היה טורח להתעמק בספרים אלה ניתן יהיה לשחזר את ההיסטוריה של הקהילה כולה במשך מאות שנים. לרוע המזל, הכול עלה בלהבות ב-1938.

אולם שוב, היה זה אך בניין. הוא התעורר לחיים עם בוא האנשים, שראו בו את מרכזם רוחני. השבוע כולו היה כמישור שהגיע לשיא בשבתות ובחגים.

השבת החלה למעשה כבר ביום ששי אחרי הצהרים. אז הורידו את אמבטיית הפח שהייתה תלויה כל השבוע מעל לארון המטבח. סירים גדולים של מים חוממו על תנור המטבח וכל אחד בתורו זכה להתרחץ. אחרי האמבטיה עלינו למעלה עטופים במגבת גדולה והולבשנו בבגדינו הטובים ביותר.

לאחר מכן, ממש לקראת שקיעה, הגברים הלכו לבית הכנסת. כשחזרו אחרי התפילה, היה השולחן ערוך, מכוסה במפה לבנה, בקבוק יין לקידוש ושתי חלות מכוסות בבדים לבנים, רקומים. במרכז השולחן ניצבו שני נרות השבת.

אז, בורכנו אנחנו, הבנים, על ידי סבא וסבתא שהניחו את ידם על ראשינו והתפללו למעננו. סבתא הדליקה את נרות השבת וברכה עליהם. ואז קם סבא, מילא את הגביע ביין עד שפתו. טיפה נוספת והיין יישפך, אולם מעולם לא קרה כך. הוא הרים את הגביע וקידש על היין, לקח ממנו לגימה והעבירו בינינו לפי סדר החשיבות – סבתא ראשונה ואחריה אנחנו. לאחר מכן הניח את שתי ידיו על הכיסוי הרקום וברך על הלחם, בצע מן החלה, טבל במלח ואכל. חתיכות נוספות מהחלה חולקו בינינו, שוב לפי סדר החשיבות. ארוחת הערב הוצאה מן התנור והשולחן התמלא.

עם תום הארוחה, אחרי ברכת המזון, התחיל סבא לשיר את השיר שכה אהבנו וידענו בעל פה: שיר המעלות. לא הבנו את משמעות המלים ואת התוכן, וכיום משאני יודע זאת, הדבר נראה סמלי, שיהודים שרו במשך מאות בשנים: "...בשוב ה' את שיבת ציון, היינו כחולמים..."

בערב שבת הלכנו לישון מוקדם. אורחי הערב הרגילים לא באו. איני זוכר אם היה לנו עיתון יומי במשך השבוע, אולם אני זוכר שהיה לנו עיתון בליל שבת. סבא היה קורא בו כל ליל שבת ובשבת אחרי הצהריים, וכל אותו הזמן מזמזם לו מנגינות בשפתיים סגורות.

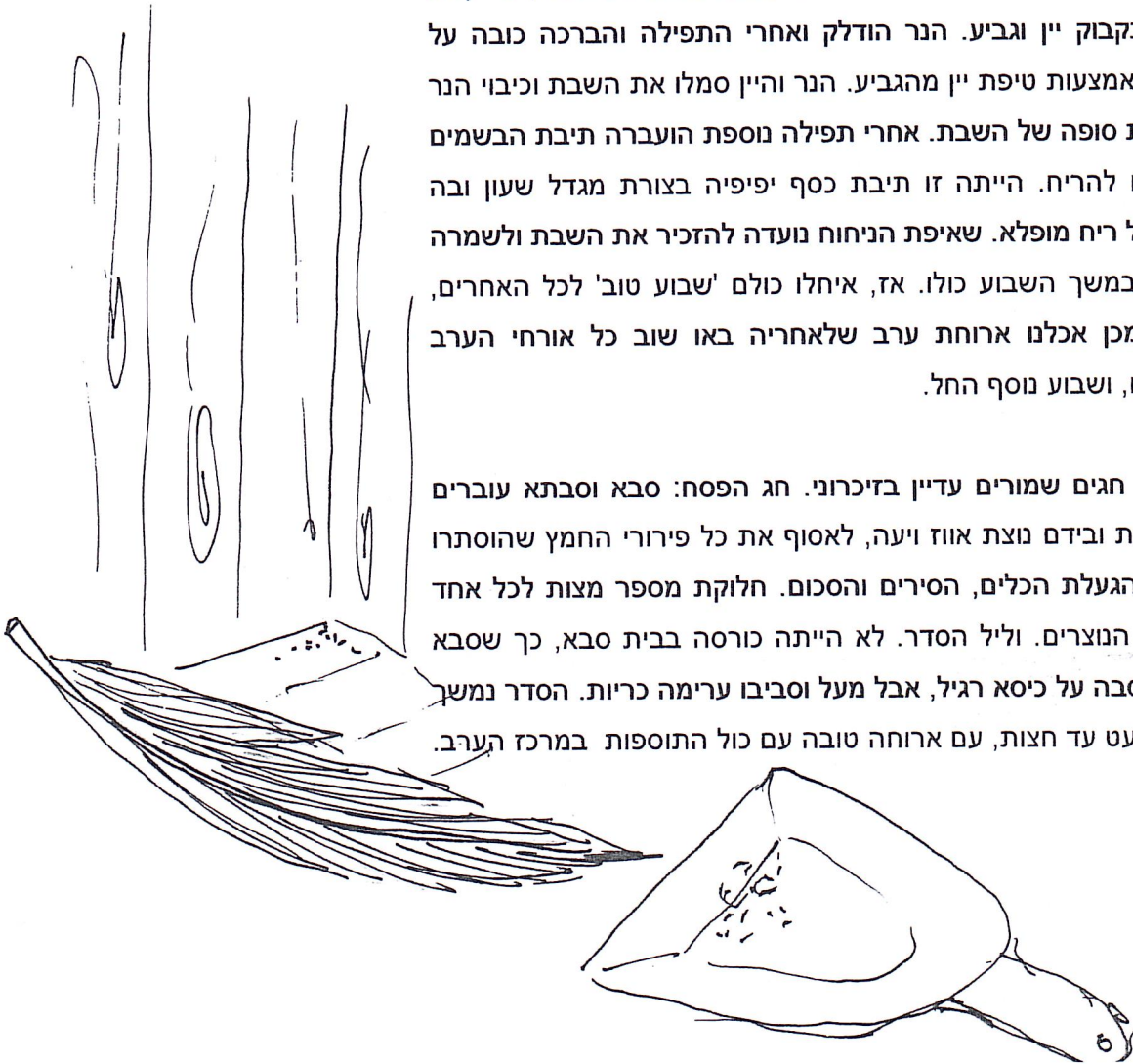
שבת בבוקר התחיל בהליכה לבית הכנסת אחרי ארוחת הבוקר. האירוע המרכזי היה הוצאת ספרי התורה מארון הקודש. מי שהתכבד בקריאת פרק – היה מצופה ממנו לתרום תרומה כלשהי לקופת הקהילה. כאשר הגיע אורח מחוץ לכפר, נקרא אף הוא לעלות לתורה ונדרש לתרום סכום נכבד יותר. תרומה זו כונתה "משבח" ונעשתה לזכר קרוב משפחה שנפטר, או לכבוד קרוב משפחה חי. עבורנו, הבנים, היה זה מעט מייגע – לשבת בשקט במשך שעה או שעתיים ליד סבא. לכן אחרי זמן מה היינו מתחמקים החוצה, ביחד עם ילדים נוספים, ומשחקים

בגינה שליד בית הכנסת, בה ניצב עץ ערמונים ענקי. אחרי התפילה היינו מבליים את הזמן עד לארוחת הצהרים במשחקים.

אחרי ארוחת הצהרים הייתה סבתא עולה למעלה למנוחה קצרה – היחידה במשך השבוע כולו, עד לימי זקנתה. סבא נשאר לשבת למטה וקרא בעיתון כשראשו שעון על ידו והוא מזמזם לעצמו מנגינות ושירים. הצעירים – אנחנו וילדים נוספים – יצאנו לטיול. הדבר החביב עלינו היה לבקר את המשפחות היהודיות בשני הכפרים הסמוכים, שם זכינו לכיבוד ולחתיכת עוגה. בדרך למאסווינקל היה עלינו לעבור ליד "אנטנפאנג" – אחוזה חקלאית גדולה שהשתייכה לחצר בבירשטיין. בשבתות אחרות היינו משחקים באחו. בחודש מאי יצאנו לטיולים מיוחדים ליער, כשבידי כל אחד מאתנו קופסת גפרורים ריקה. שם היינו מנערים את העצים ואוספים "חיפושיות מאי" שנשרו מהם. היינו מאכילים אותן בעלים, אלא שלרוב הן מתו אחרי ימים מספר. התרנגולות אהבו לאכול אותן.

תפילת מוצאי שבת נערכה לרוב בבית סבא וסבתא. היא הייתה קצרה – לא יותר מעשרים דקות או חצי שעה – ולא היה כדאי לפתוח את בית הכנסת לצורך זה. אחרי שהתפזרו חברי הקהילה, איש-איש לביתו, היה סבא נוטל את כלי ההבדלה של מוצאי שבת. תיבת הבשמים, נר קלוע כתום, בקבוק יין וגביע. הנר הודלק ואחרי התפילה והברכה כובה על צלחת באמצעות טיפת יין מהגביע. הנר והיין סמלו את השבת וכיבוי הנר סימל את סופה של השבת. אחרי תפילה נוספת הועברה תיבת הבשמים בין כולנו להריח. הייתה זו תיבת כסף יפיפיה בצורת מגדל שעון ובה אגוז בעל ריח מופלא. שאיפת הניחוח נועדה להזכיר את השבת ולשמרה בזיכרון במשך השבוע כולו. אז, איחלו כולם 'שבוע טוב' לכל האחרים, ולאחר מכן אכלנו ארוחת ערב שלאחריה באו שוב כל אורחי הערב הקבועים, ושבוע נוסף החל.

מספר חגים שמורים עדיין בזיכרוני. חג הפסח: סבא וסבתא עוברים בכל הבית ובידם נוצת אווז ויעה, לאסוף את כל פירורי החמץ שהוסתרו בבוקר. הגעלת הכלים, הסירים והסכום. חלוקת מספר מצות לכל אחד משכנינו הנוצרים. וליל הסדר. לא הייתה כורסה בבית סבא, כך שסבא ישב בהסבה על כיסא רגיל, אבל מעל וסביבו ערימה כריות. הסדר נמשך לרוב כמעט עד חצות, עם ארוחה טובה עם כול התוספות במרכז הערב.

והיו כל אותם שירים שאני עדיין זוכר. מה חבל שלא הבנו אז את מילות השירים והטקסטים. ייתכן שאז היה ליל הסדר נחרת בזכרוני אפילו עוד יותר. כיום, שאני מבין את תוכן ההגדה, אני מאמין שזהו אחד מחגי ישראל המשמעותיים ביותר: סוף החורף והגשמים, התחלת האביב והתעוררות חיים חדשים, המסע מעבדות לחרות – הן בהיבט הפיזי והן בהיבט הרוחני, וכל זה מתנהל בקרב המשפחה.

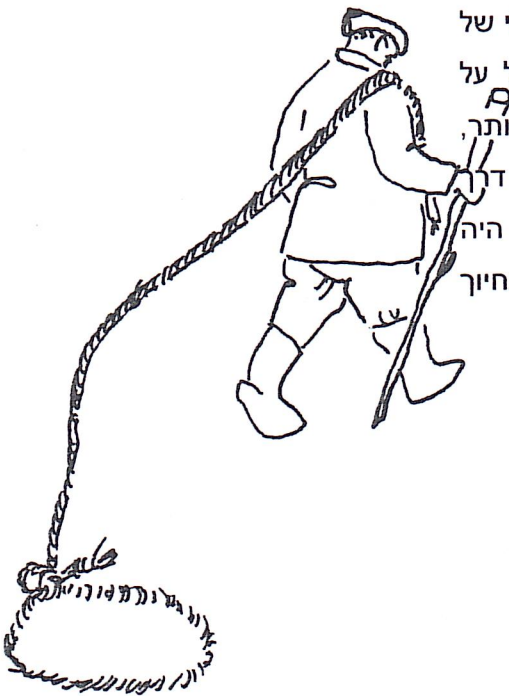
והיה גם יום כיפור – הקדוש מבין החגים. בני הדור המבוגר כולם בילו את החג כולו בבית הכנסת בצום ותפילה. אנחנו, הילדים, נהגנו לצום חצי יום – גם זה היה הרבה עבורנו. היינו עומדים לפני השעון הגדול כשבידנו חתיכת לחם ועם צלצול השעה 12 נגסנו בפרוסה.

חג בולט נוסף היה חג סוכות. תמיד נבנתה סוכה בחזית ביתנו, עם קישוטים נאים, וכל הארוחות נאכלו בה.

ואחרון-אחרון חביב – חנוכה, הזכור לי משתי סיבות. הראשונה – הדלקת נרות החנוכה והשנייה: היה זה סמוך ליום הולדתי, ופירוש הדבר היה עוגיות "לבקוקן" (Lebkuchen) ומרציפן שאת שניהם אהבתי מאוד. תמיד הגזמתי באכילתם – מה שגרם לי להרגיש רע.

ועתה, מספר אירועים נוספים השמורים בזיכרוני. ראשית, שני סיפורי "הפרים". בכל הכפר כולו היה פר אחד, בבעלותה של משפחת שניידר. כל הפרות הובלו לכבוד "הוד מלכותו" ובעלי הפרות נדרשו לשלם עבור שירותיו.

אחד מבני משפחת שניידר היה שוטה הכפר. בוקר-בוקר היה קושר חבל אל טבעת באפו של הפר ומוציא אותו אל המרעה, בקצה השני של הכפר. אחרי הצהרים הוא היה מחזיר אותו. תמיד הלך כשהחבל על כתפו והוא מדבר אל הפר כל העת: "נו, אתה בא? קדימה, מהר יותר, בוא כבר!" באחד הימים, ואני עדיין זוכר את המחזה, הוא עבר דרך הכפר כרגיל, החבל על כתפו והוא מדבר אל הפר, אלא ... שלא היה מאחוריו כל פר. רוב האנשים עמדו לאורך הדרך והתבוננו בו בחיך לעגני. הפר היה כנראה עדיין במרעה, ומריח את הפרחים.

בפעם אחרת, פרץ הפר ויצא מהגדרה שלו והחל לרדוף אחרי כל מי שהיה בסביבה. חלק מהגברים שהיו בקרבת מקום ניסו לתפוס אותו, ללא הצלחה. הסיפור התפשט בכפר כולו במהירות הבזק. בהדרגה התאספו עוד ועוד גברים ולכל אחד מהם עצה לדרך הטובה ביותר ללכוד את הפר. מאידך, ככל שגדל מספר האנשים כך הפך הפר לפרוע יותר. אנחנו הילדים צפינו בנעשה מטווח ביטחון. התהלכה כולה המשיכה במעלה הדרך ולפתע הופיע גיבור אחד שפסע לאיטו אל הפר ובידו חבל. הפר התבלבל ולרגע נדמה היה כאילו כל העניין הסתיים. אלא שאז שינה "הוד מעלתו" את דעתו והחל לרדוף אחרי האיש שהסתובב ונמלט על חייו. אלא שהוא לא הספיק והפר תפש ונגח בו באחוריו, העיף אותו באוויר והמשיך ברדיפתו אחרי אחרים. כאשר הגיעה התהלכה לחלק העליון של הכפר, האנשים נמלטו למדרגות חיצוניות של בית כשהפר נותר למטה. נערכה התייעצות שהפכה לויכוח נמרץ. לפתע השתתקו כולם, נשמעה ירייה וזה היה סופה של "מלחמת השוורים".

ואירוע נוסף היה, שממנו לדעתי "נהנו" כל האחים. כאשר עגלות עברו ליד הבית נהגנו "לתפוס טרמפ" עליהן למרחק של כמה מאות מטרים, לא על ידי קפיצה על העגלה, אלא להיתלות על הקורה שמאחורי הגלגלים האחוריים ששימשה כמעצור. בכל חווה הייתה רפת והזבל הנוזלי נוקז לבור השתן בחזית הרפת, משם נשאב ידנית לחבית עץ ארוכה על עגלה שהעבירה אותו לפיזור בשדות. בקצה של כל חבית היה ברז שנפתח על ידי סיבוב למטה ואפשר לנוזל לצאת בזרם רחב וחזק. היו עונות בהן כל אחד הוביל זבל נוזלי, כמו למשל אחרי החורף, בראשית האביב. עגלה נשארת עגלה ואנחנו המשכנו גם אז "לתפוס" נסיעות. אלא, שבחוסר זהירות קפצנו ונאחזנו ביד אחת בקורה האחורית ובשנייה בברז החבית. התוצאה הייתה מקלחת של זבל פרות נוזלי וריחני. תוכלו לתאר לכם את תגובתה של סבתא כאשר הגעתי הביתה כולי "ריחני". האמבטיה הורדה למטה ומים חמים רבים נדרשו כדי לקרצף ולקרצף ושוב לקרצף. הריח נשאר לרוב למשך ימים מספר עד שנעלם בהדרגה.

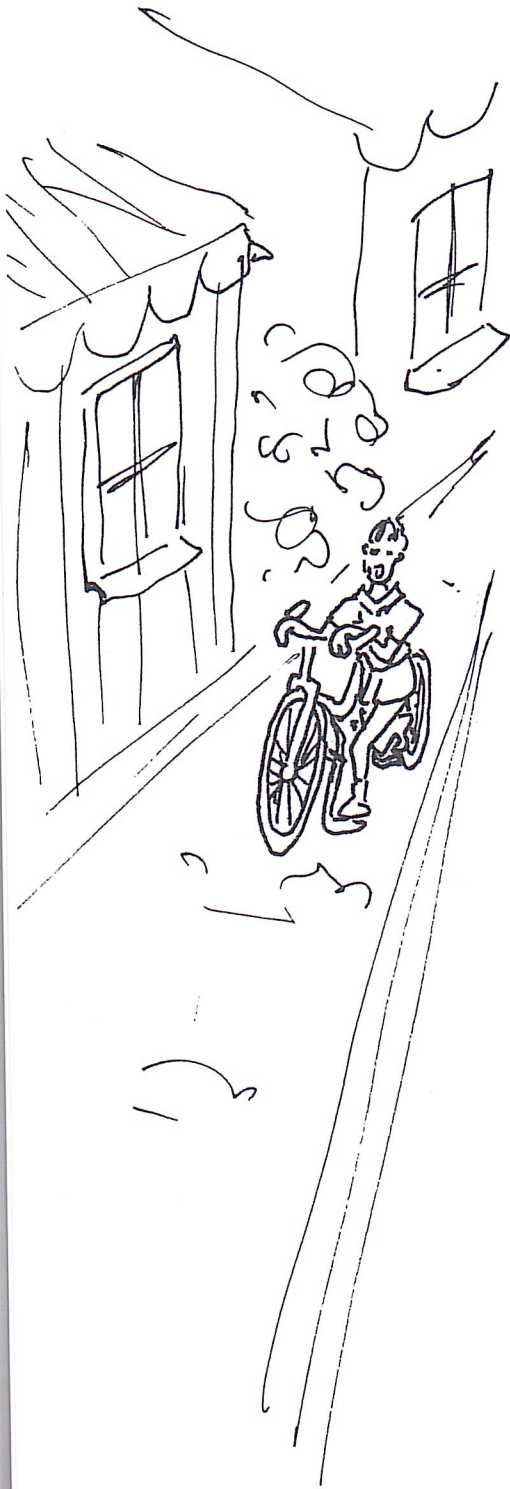
זה מזכיר לי את אמרתה של סבתא: "כמה שאני שמחה כששלושת הנכדים שלי באים. אבל אני שמחה עוד יותר כאשר הם עוזבים הביתה בריאים ושלמים, " בחתיכה אחת".

בעת היותנו בפישבורן, עשינו יד אחת והתחברנו לחבורה של ילדי השכנים. וכך, יום אחד שיחקנו מתבואים. שום דלת לא הייתה סגורה בפנינו בכל בתי הסביבה, הרפתות ומתבנים שמשו כמתבואים. וכך הלך הנסן (Hanschen אחי הצעיר) בזהירות אל חוות משפחת שאפה ורצה להסתתר במתבן. ברגע שפתח את הדלת זינק לעברו כלב גדול ונעץ שיניים בפניו. דם וזעקות. דר' רוזנברג, הרופא היחיד במחוז (יהודי) נקרא ופניו של הנסן "עוצבו" מחדש עם מספר תפרים. מה שהיה הרבה יותר גרוע, היו הזריקות נגד כלבת שנאלץ לקבל, ואיזה זריקות!

לכל הגברים במשפחת רוזנטל היו אופניים, לרכוב לשדות, לתחנה, לשוק הבהמות ולכל מקום אחר. מטבע הדברים, הייתה זו אטרקציה גדולה עבורי, אלא שהייתי עדיין קטן מכדי להרים את רגלי מעל למסגרת ולדווש. אז מה עושים? דוחפים את האופניים לכביש, אוחזים בידיות, עומדים על דוושה אחת ומתגלגלים במורד הכביש. בדרך זו לא ניתן היה להפעיל את הבלם בגלגל האחורי, אלא רק את זו של הגלגל הקדמי. בהדרגה אזרתי יותר ויותר אומץ ודחפתי את האופניים רחוק יותר במעלה הכביש. באחר הימים הפכתי לגיבור. דחפתי את האופניים במאמץ רב במעלה גבעה תלולה (בדרך לבוסגאס) והתחלתי לרדת בעמידה על הדוושה במהירות גדלה והולכת, עד שנבהלתי והפעלתי את הבלם הקדמי. איבדתי שליטה, נפלתי ועפתי עם האופניים אל קיר. האופניים השאירו את חותמם בפני. סורג הברזל של אחת הדושות חדרה ללחיי השמאלית והסימנים שם ניכרים עד היום.

והיה גם חג פסח אחד בו היינו שלושתנו האחים בפישבורן. העזים המליטו שני גדיים. לארנסט (אחי המבוגר) היה רעיון – למה לא נבנה כרכרה כדוגמת זו של בן חור? מצאנו זוג גלגלי אופניים ישנים, תיבת עץ ועם כמה מקלות וחבלים רתמנו את העז במרכז, עם גדי אחד מכל צד, אל העגלה. אולם ה"מנוע" סרב לעבוד. העזים פשוט סרבו לזוז. מה עושים? צריך לתדלק את ה"מנוע" כדי שיפעל. לקחנו שלושה גזרים יפים ושוב, עם מקלות וחבלים קשרנו אותם לפני העזים. ומה אתם יודעים – המנוע עבד ועוד איך. רכבנו במעלה ובמורד הכפר כשכל ילדי הכפר מאחורינו.

אלה רק כמה מהזיכרונות העיקריים שלי. יכולתי להמשיך עוד, אלא שיש להפסיק בטרם הסיפור ייהפך למונוטוני ומשעמם.

לסיכום, ברצוני להעתיק מספר שורות ממכתב ישן שמצאתי, שכתבה סבתא לאחיה איזידור בירושלים:

פישבורן, ינואר 1937

"... מה רב הכאב במעמקי לבי על שאנו נאלצים לעזוב את ביתנו.

תמיד קיוויתי שאוכל להישאר כאן עד יומי האחרון ולעצום כאן את עיני..."

היא מתה במחנה הריכוז בטרזיינשטאט ב- 7 בנובמבר, 1942, כשהייתה כמעט בת 84.